

ОЛЕКСАНДР РЕЗНІК,

*доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціально-політичних процесів
Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)*

OLEKSANDR REZNIK,

*Doctor of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow, Head of the Department
of Social and Political Processes, Institute of Sociology, National Academy of
Sciences of Ukraine (12 Shovkovychna St., Kyiv, 01021)*

oleksanderreznik@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5201-8489>

Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України¹

Вступ

Соціальною базою демократичного транзиту посткомуністичних країн стали ті верстви населення, які загалом отримали зиск від перетворень і сповідували модернізаційну та емансипативну систему цінностей як культурно зумовлених стійких уявлень про політичний устрій, роль держави в житті людини та місце самої людини у соціальних відносинах суспільства. Демократичний транзит передбачає утвердження ліберальної демократії, ринкової економіки та інституціональної системи, ґрунтованої на відповідних людських цінностях. Ідеться про індивідуальну відповідальність, відкритість до змін, рівність перед законом, толерантність, взаємодопомогу та самореалізацію — всі ті важливі складові, які прийнято визначати як європейські, модернізаційні цінності [Головаха, 2014].

Зважаючи на популістські настрої населення, слабкість державних інститутів та корупційність політичного класу в Україні, соціальною базою демократичного транзиту залишаються активні представники громадянського суспільства [Резнік, 2019]. У період трансформацій, коли під впливом соціальної аномії “оголюється” нормативний каркас політичної системи, громадянські практики як повторювані та відтворювані дії стають важ-

---

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених за грантом Президента України за конкурсним проектом Ф84/183-2019 “Суб'єкти громадянських практик як соціальна основа демократичного транзиту України”.

ливими регуляторами політичного життя [Резнік, 2011]. У структурі політичної інституціоналізації транзитного суспільства формування громадянських практик відбувається за такою схемою: етап спонтанних дій → укорінені та повторювані дії → перетворення практик у норми та правила (політичні інститути). Ідеться як про політичну участь, так і про неполітичні типи поведінки, які можуть бути використані у публічному просторі. Власне практика відрізняється від активності, участі чи просто поведінки тим, що активність, участь чи поведінка можуть бути випадковими, часто зумовленими зовнішніми чинниками, натомість практика — це тривала поведінка, яка з огляду на її відтворюваність зумовлюється переважно внутрішніми чинниками [Резнік, 2008]. Причому ці практики не обов'язково мають втілюватися лише у формі довготривалої залученості у громадські організації чи добровільні асоціації. Як колективна співпраця, так і індивідуальні дії стають ефективними у реалізації навіть короткострокових цілей.

Однак виникає питання: наскільки суб'єкти громадянських практик справді налаштовані на цінності демократії та модернізації? Знання про це дасть змогу зрозуміти межі інституціональних перетворень, вихід за які викликає соціальну напруженість.

У вітчизняних дослідженнях лише частково окреслено наявні відмінності між окремими формами громадської активності під кутом зору сповідування демократичних цінностей. Зокрема, виявлено, що члени громадських організацій порівняно з нечленами вирізняються схильністю до активістських і демократичних цінностей [Бекашкіна, 2008]. Соціологічні вимірювання участі населення України в громадських організаціях демонструють надто малі показники громадянського активізму для ґрунтового статистичного аналізу за змістом діяльності [Резнік, 2018]. Разом із цим виявлено, що суб'єкти громадсько-політичної активності порівняно із суб'єктами контактування з державними установами й організаціями частіше розцінюють демократію як бажаний тип державного устрою, підтримують багатопартійну систему та декларують відповідальність за стан справ у країні та у місці їхнього проживання [Резнік, 2011: с. 272–285]. Однак цей аналіз ґрунтувався на тому, що перелік громадсько-політичних акцій було сформовано з огляду на міру їхньої дестабілізаційності й відтак об'єднано в загальну змінну. Отже, було знівельовано важливу інформацію щодо взаємозв'язку ціннісних компонентів із різними за змістом діями. Головна проблема тут пов'язана з тим, що не всі традиційні (такі, як фінансова підтримка), новітні (дискусії у соціальних мережах) та специфічні для України (волонтерський рух, створення ОСББ тощо) способи громадянської активності були враховані у попередніх дослідженнях.

Таким чином, метою дослідження є аналіз впливу модернізаційних цінностей та орієнтацій на різні за змістом типи громадянського активізму. Звідси — завданнями дослідження є: 1) концептуалізація громадсько-політичної активності як відображення підґрунтя громадянського суспільства; 2) емпіричне з'ясування поширеності різних типів громадянського активізму; 3) виявлення впливу модернізаційних цінностей та орієнтацій на той чи інший тип громадянського активізму.

Теоретичні аспекти

Соціальний досвід існування людей в умовах певного типу інституціональної організації суспільства визначає відповідний тип громадянської культури, який дістає віддзеркалення у специфічних цінностях, нормах та поведінці. У перехідних суспільствах участю у громадських організаціях охоплено невелику частку населення, натомість досить поширеною є громадсько-політична активність іншого типу. Це пов'язане з тим, що інституціональний контекст тривалих соціальних трансформацій та політичної нестабільності висуває на передній план короткострокову громадсько-політичну активність, не сприяючи розвитку колективних форм постійної громадянської залученості.

Повноцінне, інституціоналізоване громадянське суспільство, на думку В. Степаненка, передбачає наявність важливого елементу — цивільності (йдеться про сповідування таких принципів, як толерантність, визнання та повага до інакшості, здатність до пошуку консенсусу, інституціональний плюралізм). Власне тому громадянське суспільство не може бути розвиненим лише за вектором громадянської активності, яка може набувати нецивільного, насильницького або антисоціального характеру, коли діяльність об'єднань громадян стає приховуваною, непублічною. Водночас громадянське суспільство не може бути повноцінним, коли нормативні орієнтири цивільності не підкріплені відповідною громадською активністю [Степаненко, 2015: с. 29]. З іншого боку, специфіка інституціонального простору зумовлює національні відмінності у підґрунті громадянської активності. Якщо у стабільних демократичних суспільствах громадська активність може детермінуватися неполітичними чинниками, то у перехідному суспільстві громадянська діяльність організаційного характеру поєднується переважно з політичною участю [Reznik, 2016a].

З часів А. де Токвіля вважається, що чим більше людей залучені у народовладдя, тим демократичнішим стає суспільство. Традиційна оцінка позитивного впливу залученості людей у громадську роботу на розвиток громадянського суспільства знайшла підтвердження у їхній мобілізації до колективних дій, у політичній ефективності та в підвищенні ймовірності політичної участі [Knoke, 1990; Verba, Schlozman, Brady, 1995; Putnam, 2000; Skocpol, 2003; Zukin et al., 2006]. Однак є дослідження, які вказують також на негативні впливи цієї залученості: заохочування до політичної апатії та відволікання учасників асоціацій від колективних дій у політичній сфері [Eliasoph, 1998, 2011; Parvin, 2018]. Результати дослідження у Швеції показують, що лише прямі контакти з місцевими елітами суттєво корелюють із функціонуванням ідеї громадянського суспільства [Wallman Lundesen, 2015]. Зрештою, результати досліджень вказують на відмінності нормативних переконань суб'єктів громадянської активності залежно від її змісту, особливо, коли брати до уваги нові форми політичної участі [Theocharis, Deth, 2017]. Тобто ці відмінності полягають не лише у мірі залученості певної частки населення у різні види такої поведінки, але й у стратифікації за способами донесення своєї волі: індивідуальний чи колективний, політичний

чи неполітичний тощо. Виникає питання: які форми громадської активності є реальним відображенням громадянського суспільства?

Скептичне ставлення до масової політичної участі ґрунтується на тезах, що не кожен громадянин володіє навичками прийняття обґрунтованих політичних рішень. Занадто багато активних громадян не мають необхідних рис і навичок для прийняття зважених рішень, що пояснюється обмеженістю ресурсів часу та фінансів. Відтак масова активність піддається маніпуляціям з боку ворожих держав, місцевих спритних політиків та олігархів. У результаті все це нерідко зводиться до охлократичних феноменів, які мало чим нагадують класичне громадянське суспільство.

Участь у дискусіях (у тому числі у соціальних мережах) не потребує особливих організаційних витрат. Такі, переважно індивідуалізовані практики поширюються серед найбільшої кількості людей. Індивідуальні форми громадських практик набувають дедалі більшої ваги і також можуть бути ефективними у просуванні демократичних принципів співіснування держави і суспільства [Quintelier, van Deth, 2014]. Зокрема, бойкотування або купівля певних товарів є доволі індивідуалізованою практикою, яка не потребує якихось організаційних чи колективних зусиль. Водночас такі дії вимагають певних ціннісних та етичних передумов, оскільки такий споживчий вибір здійснюється навіть всупереч раціональній мотивації щодо вигоди в разі придбання дешевшого, але “неприйняттого” товару. Фінансова допомога волонтерам та благодійним організаціям певною мірою показує, що донори також уникають клопотів організаційної роботи і таким чином делегують свою волю “професіоналам”. Натомість збирання підписів чи звернення до офіційних установ потребують організаційних навичок. А вже громадська робота, волонтерський рух чи масові протести обов’язково поряд з організаційними навичками передбачають групову взаємодію. Отже, можна припустити, що ці різні види громадської активності зумовлюються різними детермінантами, в тому числі й нормативними та ціннісними, а наявність у їхньому підґрунті модернізаційних цінностей та норм дає підстави вважати їх громадянськими практиками, які стають основою соціальної модернізації.

У країнах, які часто балансують між утвердженням демократії і відступом до авторитаризму, громадянські практики переважно зосереджені на громадсько-політичній сфері, оскільки саме стан перехідності відкриває новий публічний простір. Навіть залученість у протестні дії супроводжується мимовільним засвоєнням громадянських цінностей. Як свідчить аналіз чинників протестної участі українців за результатами Всесвітнього дослідження цінностей четвертої хвилі (2008–2010), постматеріалістичні цінності стали ключовими чинниками залучення громадян до санкціонованих мітингів та бойкотів [Судаков, 2018: с. 183–184]. На відміну від Помаранчевої революції, соціальною базою якої була нестабільна коаліція противників режиму, учасники Революції Гідності характеризувалися різною євроатлантичною орієнтацією і більшою прихильністю до демократичних принципів врядування та ринкової економіки [Reznik, 2016b]. Власне, виявилось, що учасники Євромайдану за своїми ціннісними прагненнями і мотиваціями були більш подібними до жителів країн Євро-

пейського Союзу, ніж до решти населення України [Sviatnenko, Vinogradov, 2014; Onuch, Sasse, 2016]. Однак не слід забувати, що головним мотивом залучення до волонтерського руху та захисту суверенітету України стали не лише громадянські цінності, а й екзистенційна загроза українській ідентичності. Люди жертвували собою не стільки за ліберальні цінності, скільки заради захисту українського простору від зазіхань політично чужого їм загарбника.

З іншого боку, політичне “заробітчанство”, залучення так званих тітушок або організоване зведення на мітинги людей під адміністративним тиском чи за винагороду формально теж можна віднести до форм громадської активності. Очевидно, що такі “найманці” та “підданці” навряд чи сповідують демократичні погляди на функціонування політичної системи. Таким чином, зростає значення соціального статусу як чинника впливу на політичну діяльність, вимагаючи від учасників організаційних та діяльнісних навичок. Формується замкнуте коло: “політично багаті” громадянські активісти стають ще “багатшими”, а “політично нужденні” зменшують свою представленість у публічній сфері [Dalton, 2017]. Це узгоджується з тезою, що демократичні та ліберальні цінності сповідують люди з матеріальним достатком і високим соціальним статусом [Inglehart, Welzel, 2005]. Звісно, можливості інтернет-технологій здешевлюють витрати та зменшують перешкоди для менш заможних громадян, поступово нівелюючи традиційну нерівність. Однак виникає питання: наскільки ефективним є вплив такої активності? Адже вирішальне слово у політичній трансформації сучасної України мають впливи прямої дії. До того ж, зосередженість на індивідуальних способах активності може не завжди приносити очікуваний громадянський ефект. Принаймні у розвинених країнах Європи “індивідуалісти” меншою мірою підтримують традиційні громадянські норми, натомість серед “колективістів” ці норми проявилися чіткіше [van Deth, 2012]. Подібним чином простежуються ідеологічні відмінності між суб'єктами різних видів політичної поведінки [van der Meer, van Deth, Scheepers, 2009].

Таким чином, концептуалізація громадської активності як підґрунтя становлення громадянського суспільства через громадянські практики вимагала виявлення конфігурації чинників, які нормативно спрямовані на ліберальні цінності та демократичні орієнтації. Адже будь-яка активність може бути конструктивною або деструктивною стосовно розвитку громадянського суспільства. Тож, фіксуючи поведінку громадсько-політичного характеру, мимоволі до проявів громадянського суспільства можна помилково приписати акції, зумовлені фінансовим заохоченням з боку політичних сил або ж адміністративним тиском влади.

Дані

Емпіричний аналіз здійснено на підставі загальнонаціонального репрезентативного дослідження, яке було проведене Фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 6 по 11 грудня 2019 року в усіх регіонах України за винятком Кри-

му та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2018 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Автором було сформульовано запитання для анкети: “У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?” Серед варіантів відповідей було запропоновано перелік громадсько-політичних заходів, які за змістом на момент опитування були найбільш актуальними¹. Змістовний бік цих заходів поєднував спосіб реалізації та об’єкт своїх громадських прагнень та інтересів.

Метод

Зважаючи на широкий перелік різних типів громадської активності та низьку статистичну наповнюваність кожного, було укрупнено залежні змінні шляхом експлораторного факторного аналізу, а саме з використанням методу головних компонент. Цей метод дає змогу визначити сукупності ознак із подібним характером змінювання у разі переходу від одного об’єкта до іншого у перебігу класифікації переліку типів активності за змістом. Раніше таким чином вдалося констатувати певну структуризацію громадсько-політичних практик в українському суспільстві за мірою протестного потенціалу. Зокрема, за допомоги факторного аналізу було виокремлено такі сукупності ознак, як “політичне контактування”, “радикальний протест”, “громадянська непокора” та “економічний бойкот” [Резнік, 2011: с. 240–253]. Однак подальший аналіз цих сукупностей у вигляді укрупнених залежних змінних не був проведений. Натомість існують дослідження, коли укрупнення змінних у певні типи громадянського активізму використано для подальшого аналізу впливу на них різних детермінант [Pattie, Seyd, Whiteley, 2003; Schulz, Bailer, 2012; Wallman Lundesen, 2015]. Доцільність такого способу укрупнення полягає в тому, що донесення своєї громадянської волі до соціальних інститутів у цьому випадку пов’язане з реалізацією соціально-психологічних можливостей індивідів, а саме з особливостями внутрішньої структури психологічних стимулів громадянської поведінки особистості.

Для виявлення чинників різних типів громадянських практик було застосовано множинну лінійну регресію. Як незалежні змінні використано: 1) демографічні характеристики респондентів (вік, освіта, матеріальне становище сім’ї, тип поселення); 2) судження про демократію; 3) ставлення до ролі держави (пріоритет соціального чи ліберального типу); 4) пріоритет цінностей (“патерналізм ↔ відповідальність”, “добробут ↔ свобода”). Деякі змінні було перекодовано відповідно до номінального чи порядкового розподілів, необхідних для коректного застосування у регресійних рівняннях (детальніше див. Додаток).

---

¹ Автор висловлює подяку Ірині Бекешкіній, директорці Фонду “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва, за можливість застосувати показник у загальнонаціональному опитуванні.

Результати

Якщо брати загалом участь у громадсько-політичних заходах, то виявилося, що масив залучених хоча б до одного типу громадянських практик перевищує 40% дорослого населення України (табл. 1). Це начебто досить велика кількість. Однак здебільшого населення здійснює дискусійні практики, а саме ведення політичних дискусій із близькими, друзями чи знайомими, обговорення громадських та політичних проблем у соціальних мережах. До цього типу громадянських практик можна віднести носіння політичної символіки, яке також має індивідуалізований характер, але тут необхідне бажання привселюдно демонструвати свою громадську чи політичну заангажованість, що суттєво зменшує кількість таких суб'єктів.

Таблиця 1

Розподіл відповідей населення України на запитання “У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?”, грудень 2019 року

Громадсько-політичні заходи	N	%
Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	398	19,7
Обговорював громадські та політичні проблеми у соціальних мережах	203	10,1
Носив символіку політичного характеру	96	4,7
Не купував певні товари з політичних міркувань	229	11,3
Перераховував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям	223	11,0
Брав участь у добровільних акціях	146	7,2
Збирав підписи під колективними зверненнями, в тому числі в інтернеті	74	3,7
Брав участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади	61	3,0
Звертався до офіційних представників влади зі скаргами	86	4,2
Вступав у контакт з громадськими активістами, представниками політичних сил	94	4,7
Брав участь у протестних акціях	41	2,0
Брав участь у створенні та/або діяльності об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	35	1,8
Брав участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій	55	2,7
Займався волонтерською роботою, лікуванням та забезпеченням воїнів АТО, підтримкою переселенців	55	2,7
Інше	21	1,0
У жодному із таких заходів участі не брав	1188	58,8

Примітка. Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати кілька варіантів відповіді.

Неабиякої поширеності набули громадянські практики, пов'язані з економічними способами просування своєї позиції. Бойкот певних товарів з політичних міркувань, перерахування грошей волонтерам, армії, благодій-

ним організаціям, участь у добродійних акціях є доволі індивідуалізованими практиками, які, крім фінансових витрат, не потребують якихось організаційних чи колективних зусиль.

Зрештою, значно менше українських громадян залучені в заходи, які потребують організаційних або колективних зусиль. Зокрема, збирання підписів під колективними зверненнями, участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади, звернення до офіційних установ зі скаргами, участь у протестах чи контактування з громадськими активістами, представниками політичних сил — усе це потребує організаційних навичок. А вже участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів та партій, заняття волонтерською роботою, лікуванням та забезпеченням воїнів АТО, підтримка переселенців, створення ОСББ обов'язково поряд з організаційними навичками передбачають і групову взаємодію. Мізерна поширеність громадянських практик такого ґатунку вочевиднє певну тенденцію — чим складнішими є заходи за мірою організаційних чи колективних зусиль, тим менш вони поширені в українському суспільстві.

Розподіл участі у громадсько-політичних заходах, виявлених у цьому опитуванні, у загальних рисах є подібним до результатів загальнонаціонального опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у серпні 2019 року, коли автором було вперше апробовано показник різновиду громадянських практик за змістом активізму (докл. див.: [Резнік, 2019: с. 123–127]).

Виявлення диференціації громадянських практик за індивідуальними, колективними чи організаційними зусиллями, їхнього політичного або не-політичного змісту дало підстави висунути припущення про існування спорідненості певних типів громадянських практик. Факторний аналіз позитивних відповідей щодо запропонованого переліку громадсько-політичних заходів (крім відповідей “інше”) дав змогу об'єднати різні вияви громадянських практик у змістовні типи (табл. 2). Показник адекватності вибірки за критерієм Кайзера–Меєра–Олкіна дорівнює 0,744, що свідчить загалом про прийнятність вибірки в контексті застосування до неї факторного аналізу. П'ятифакторна модель уможливила опис 48,8% дисперсії результувальної ознаки.

Після проведення факторного аналізу структура участі у громадсько-політичних заходах упорядковується у п'ять типів громадянського активізму. Перший фактор (складає 17% варіації вихідних даних) об'єднує заходи, участь у яких можлива без організаційних чи колективних зусиль, однак потребує фінансово-економічних дій та вербальної комунікації. Такі дії можна визначити як *“індивідуально-економічні практики”*, які дають змогу не йти на прямий контакт із владними інститутами чи політичними активістами.

У другому факторі (8,8% варіації) також простежуються переважно індивідуалізовані дії, зосереджувані у політичній площині — *“індивідуально-політичні практики”*. Ці дії можливі без організаційних чи колективних зусиль через вербальну та візуальну комунікації. Так чи інакше, суб'єкти цих практик є небайдужими до політичного життя, однак уникають контактів з офіційними органами влади.

Таблиця 2

**Факторний аналіз участі населення України
у громадсько-політичних заходах**

Громадсько-політичні заходи	Фактори				
	1	2	3	4	5
Не купував певні товари з політичних міркувань	0,743				
Переконавав друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	0,520				
Перераховував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям	0,479				
Брав участь у добродійних акціях	0,439				
Вступав у контакт з громадськими активістами, представниками політичних сил		0,783			
Носив символіку політичного характеру		0,647			
Обговорював громадські та політичні проблеми у соціальних мережах	0,408	0,497			
Збирав підписи під колективними зверненнями, в тому числі в інтернеті			0,701		
Брав участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади			0,628		
Займався волонтерською роботою, лікуванням та забезпеченням воїнів АТО, підтримкою переселенців				0,732	
Брав участь у протестних акціях				0,614	
Брав участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій			0,454	0,486	
Брав участь у створенні та/або діяльності об'єднання співвласників багатоквартирного будинку (ОСББ)					0,799
Звертався до офіційних представників влади зі скаргами					0,622

Примітка. Аналіз головних компонентів; метод обертання: Varimax із нормалізацією Кайзера; перелічено лише ті факторні навантаження, які перевищують 0,4.

У третій фактор (7,9% варіації) потрапили дії, реалізовані в інституційних рамках взаємодії із владою. Такі дії вже потребують хоча б мінімальних організаційних та колективних зусиль. Цей тип активізму можна позначити як “експресивно-інституційні практики”, оскільки йдеться про дії, спрямовані на свідоме привернення уваги владних інститутів до себе і своїх прагнень.

Четвертий фактор (7,6% варіації) об'єднує дії, які безумовно потребують організаційних та колективних зусиль для взаємодії з різними людьми,

владними та іншими соціальними інститутами. Участь у протестах та різного роду об'єднаннях, заняття волонтерською роботою можна умовно позначити як *“колективно-громадські практики”*.

У п'ятому факторі (7,2% варіації) об'єднано заходи, які охоплюють самоврядування мешканців у місці проживання та їхню взаємодію з органами місцевої влади. Створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків часто наражається на різні перешкоди, додання яких потребує *“самоврядно-локальних практик”*.

Результати побудови рівнянь множинної лінійної регресії дали змогу зафіксувати впливи певних чинників на різні типи громадянських практик (табл. 3). Зважаючи на невеликі показники коефіцієнтів детермінації R^2 побудованих рівнянь, виявлені частки варіативності впливу всіх предикторів на залежні змінні є недостатніми, щоб вважати побудовані моделі детермінант різних типів громадянських практик прогностичними. Однак зафіксовані стандартизовані коефіцієнти є важливими для розуміння відмінностей у впливі перелічених чинників на кожен тип активізму.

Найбільшим числом впливових чинників вирізняються *індивідуально-економічні практики* (1). Власне кажучи, всі групи предикторів, які були включені у регресійну модель, у даному випадку проявили свій вплив. Імовірність здійснення таких дій збільшується зі зменшенням віку, зростанням рівня освіти, проживанням у великих населених пунктах. Характерно, що рівень освіти є найвпливовішим чинником. Ціннісне підґрунтя політичних дискусій, етичного споживання, добродійності та фінансової підтримки волонтерів, армії та благодійних організацій включає уявлення про демократію як найбажаніший устрій для України, сповідування ліберальної ідеології щодо ролі держави, вибір особистої відповідальності, а не патерналістських очікувань, та пріоритет свободи, а не добробуту.

Натомість решта практик зумовлюються невеликою кількістю детермінант. Зокрема, *індивідуально-політичні практики* (2) детермінуються зростанням рівня освіти, вибором особистої відповідальності, а не сподіванням на державу і водночас пріоритетом добробуту, а не свободи. На перший погляд, тут дається взнаки певна ціннісна еkleктика, оскільки ліберальні погляди на роль держави у забезпеченні життя людей не мали б поєднуватися з пріоритетом добробуту над свободою. Одначе можна припустити, що таке поєднання є результатом тривалого зубожіння населення України за умов досить тривалої наявності свободи, коли її цінність не є вже такою важливою.

Аналіз показав, що ймовірність прояву *експресивно-інституційних практик* (3) збільшується з підвищенням рівня освіти та зменшенням розміру населеного пункту проживання. Можливо, це пов'язане з процесом децентралізації, який пожвавив активність громадян у регіонах.

Парадоксальним чином регресійне рівняння не виявило будь-яких чинників *колективно-громадських практик* (4). Очевидно, що мотиваційно-ціннісне ядро такої діяльності не вдалося виявити наявним інструментарієм щодо чинників, які уособлюють ціннісні орієнтації. Так само не проявився жоден з демографічних чинників.

Таблиця 3

Чинники різних типів громадянських практик, множинні лінійні регресії

Незалежні змінні	Типи громадянських практик				
	1	2	3	4	5
Демографічні характеристики					
Вік (роки)	-0,062*	-0,047	-0,011	-0,036	0,074*
Освіта (1-4)	0,111***	0,070*	0,063*	0,052	0,079*
Матеріальне становище сім'ї (1-4)	0,034	0,003	-0,030	0,008	0,061
Тип поселення (1-7)	-0,060*	0,022	0,079**	-0,014	-0,003
Судження про демократію					
Демократія є найбільш бажаним типом державно-го устрою для України (1/0)	0,149*	-0,006	0,020	-0,030	0,063
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний (1/0)	0,085	0,028	0,072	-0,024	0,067
Для такої людини, як я, не має значення, демократичний режим у країні чи ні (1/0)	0,050	0,001	0,002	0,040	0,012
Роль держави					
Держава повинна надавати максимум безкоштовних послуг (освіта, медицина), навіть якщо доведеться збільшити податки для таких людей, як я (1-4)	0,007	0,046	0,032	-0,030	0,040
Потрібно мінімізувати роль держави, зменшуючи податки для таких людей, як я. Краще я сам буду платити за освіту, медицину (1-4)	-0,071*	0,041	-0,077*	0,054	-0,004
Цінності					
Патерналістські настанови vs Особиста відповідальність (1/0)	-0,062*	-0,096**	0,004	-0,038	0,007
Добробут vs Свобода (1/0)	-0,088**	0,070*	-0,016	-0,018	0,013
F	8,929	2,651	2,574	1,490	1,933
R ²	0,076	0,024	0,023	0,014	0,018

Примітка. В таблиці наведено стандартизовані β -коефіцієнти предикторів регресійного рівняння.

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

Самоврядно-локальні практики (5) зумовлюються віковим та освітнім чинниками. Зокрема, ймовірність участі у створенні та/або діяльності об'єднань співвласників багатоквартирних будинків та звернень до офіційних представників влади зі скаргами зростає зі збільшенням віку та підвищенням рівня освіти. Тобто такі практики можливі поза сповідуванням відображених у регресійному рівнянні цінностей, натомість вони потребують вікової зрілості та освіченості.

Висновки

В українському суспільстві громадяни здатні відстоювати свої інтереси через дії, які вимагають певних різновидів ресурсів чи вправності та форм взаємодії з політичними інститутами. Найбільш поширеними є дискусійні форми громадянських практик, які мають суто індивідуалізований характер, не вимагають особливих організаційних чи колективних зусиль і не потребують безпосередньої взаємодії з політичними чи владними інститутами. Подібні індивідуалізовані риси мають економіко-політичні практики, однак вони вимагають фінансових витрат чи передбачають вибіркоче споживання, тому є менш поширеними. Ще меншу поширеність мають ті громадсько-політичні, цивільно-локальні та протестно-демонстративні практики, які потребують організаційних чи колективних зусиль.

З усіх типів громадянських практик лише індивідуально-економічні практики претендують на те, щоб їхніх суб'єктів вважати соціальною базою демократичного транзиту України. Освічені молоді люди великих міст, які поєднують етику споживання із фінансовими витратами на добродійність, за умов неефективного державного врядування раціоналізують своє ставлення до опіки держави, обираючи свободу та особисту відповідальність. Причому йдеться не лише про заможних людей, оскільки чинник матеріального становища сім'ї не виявив впливу як у цьому, так і в інших випадках.

Не менш важливим результатом виявилася відсутність прояву закладених у регресійну модель соціально-демографічних характеристик та чинників, які вособлюють цінності модернізації, стосовно колективно-громадських практик. Принаймні у площині класичних ціннісних ідеологем “демократія ↔ авторитаризм”, “патерналізм ↔ відповідальність”, “добробут ↔ свобода” ці практики не знаходять своїх детермінант. Можливо, за умов війни на Сході колективна громадська діяльність і волонтерська робота зумовлюються радше ідентифікаційними чинниками, оскільки власне загроза знищення української ідентичності спровокувала цю діяльність. Або ж така діяльність передусім зумовлюється особливою етикою небайдужості та жертвності, яка не перетинається з певними ідеологемами. Цей парадокс потребує розв'язання в подальших дослідженнях. А поки що все виглядає так, ніби люди, які сповідують цінності модернізації, готові фінансувати безпосередніх втілювачів перетворень, серед яких не простежуються ці цінності.

І останнє, на що слід звернути увагу, — це вкрай низькі показники коефіцієнтів детермінації R^2 побудованих рівнянь, що свідчить про наявність якихось інших чинників, не закладених у вже побудованих регре-

сійних рівняннях. Пошук цих чинників є важливим завданням для виявлення ціннісно-нормативних чи соціально-психологічних джерел детермінації громадянських практик в Україні.

ДОДАТОК

Описова статистика незалежних змінних для аналізованої вибірки¹

<i>Незалежні змінні</i>	<i>%</i>
<i>Вік (середнє значення)</i>	46,3
<i>Освіта</i>	
1. Неповна середня	1,6
2. Загальна середня	20,1
3. Середня спеціальна	40,6
4. Вища або незакінчена вища	37,7
<i>Матеріальне становище сім'ї</i>	
1. Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	9,2
2. Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	33,7
3. У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевізор, уже викликає труднощі	45,3
4. Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)	7,6
5. Ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо	0,1
6. Важко відповісти	4,1
<i>Тип поселення</i>	
1. Місто з населенням від 1 млн і більше мешканців	16,6
2. Місто з населенням від 100 до 999 тисяч мешканців	25,1
3. Місто з населенням від 50 до 99 тисяч мешканців	4,9
4. Місто з населенням від 20 до 49 тисяч мешканців	6,6
5. Місто з населенням менше 20 тисяч мешканців	8,6
6. Селище міського типу	5,9
7. Село	32,4
<i>З яким із наведених суджень Ви згодні?</i>	
1. Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	52,4
2. За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	20,3
3. Для такої людини, як я, не має значення, демократичний режим у країні чи ні	18,8
4. Важко відповісти	8,5

¹ У перебігу перекодування показників варіант відповіді “важко сказати/відповісти” було вилучено з метою створення порядкових або дихотомічних змінних.

<i>Незалежні змінні</i>	<i>%</i>
<i>Держава повинна надавати максимум безкоштовних послуг (освіта, медицина), навіть якщо доведеться збільшити податки для таких людей, як я</i>	
1. Повністю згоден	38,4
2. Радше згоден	32,2
3. Переважно не згоден	14,0
4. Зовсім не згоден	7,7
5. Важко сказати	7,7
<i>Потрібно мінімізувати роль держави, зменшуючи податки для таких людей, як я. Краще я сам буду платити за освіту, медицину</i>	
1. Повністю згоден	7,2
2. Радше згоден	14,9
3. Переважно не згоден	33,0
4. Зовсім не згоден	30,4
5. Важко сказати	14,4
<i>Яке з цих суджень Вам ближче?</i>	
1. Держава повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожної людини усім необхідним	37,6
2. Держава повинна забезпечити людям однакові “правила гри” у житті, а далі сама людина несе відповідальність за те, як вона ці шанси використовує	54,3
3. Важко сказати	8,1
<i>Яке з цих суджень Вам ближче?</i>	
1. Звичайно, важливими є і свобода і достаток, однак в обмін на власний добробут я готовий поступитися державі часткою своїх прав та громадянських свобод	33,1
2. Звичайно, важливими є і свобода і достаток, однак заради особистої свободи та гарантій дотримання всіх громадянських прав я готовий терпіти певні матеріальні труднощі	42,3
3. Важко сказати	24,7

Джерела

Бекешкіна, І. (2008). Члени громадських об'єднань як особлива соціальна група. В В.Ворона, М.Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг* (с. 382–395). Київ: Інститут соціології НАН України.

Головаха, Є. (2014). Ціннісні засади і бар'єри модернізації в Україні. В *Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України: колективна монографія* (с. 83–96). Київ: ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”.

Резнік, О. (2008). Поняття “практика” в соціології. *Соціальні виміри суспільства*, 11, 32–41.

Резнік, О. (2011). Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації. Київ: Інститут соціології НАН України.

Резнік, О. (2018). Членство українців у громадських організаціях: кількісне та змістовне представлення у соціологічних дослідженнях. *Соціальні виміри суспільства*, 10 (21), 287–296.

- Резнік, О. (Ред.), (2019). *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Степаненко, В. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Судаков, В.І. (Ред.), (2018). Соціальна напруженість в регіональних вимірах: проблеми теорії, методології та методики соціологічного дослідження. Монографія. Київ: Логос.
- Dalton, R. (2017). *The Participation Gap: Social Status and Political Inequality*. Oxford: Oxford University Press.
- Eliasoph, N. (1998). *Avoiding Politics: How Americans produce apathy in everyday life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eliasoph, N. (2011). *Making Volunteers: Civic Life after Welfare's End*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R., Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knoke, D. H. (1990). Networks of political action: Toward theory construction. *Social Forces*, 68 (4), 1041–1063.
- Onuch, O., Sasse, G. (2016). The Maidan in Movement: Diversity and the Cycles of Protest. *Europe-Asia Studies*, 68 (3), 556–587.
- Parvin, P. (2018). Democracy Without Participation: A New Politics for a Disengaged Era. *Res Publica*, 24 (1), 31–52.
- Pattie, Ch., Seyd, P., Whiteley, P. (2003). Citizenship and Civic Engagement: Attitudes and Behaviour in Britain. *Political studies*, 51 (3), 443–468.
- Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Quintelier, E., van Deth, J. W. (2014). Supporting democracy: Political participation and political attitudes. Exploring causality using panel data. *Political Studies*, 62 (1), 153–171.
- Reznik, O. (2016a). Determinants of Involvement in Work for Voluntary or Charitable Organisations in European Countries. *SAGE Open*, 6 (1), 1–13.
- Reznik, O. (2016b). From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the Protest Actions in Ukraine. *East European Politics and Societies*, 30 (4), 750–765.
- Schulz, T., Bailer, S. (2012). The Impact of Organisational Attributes on Political Participation: Results of a Multi-Level Survey from Switzerland. *Swiss Political Science Review*, 18 (1), 1–27.
- Skocpol, T. (2003). *Diminished Democracy: From Membership to Management in American Civic Life*. Norman, OK: University of Oklahoma Press.
- Sviatnenko, S., Vinogradov, A. (2014). Euromaidan Values from a Comparative Perspective. *Social, Health, and Communication Studies Journal*, 1 (1), 41–61.
- Theocharis, Y., van Deth, J.W. (2017). *Political Participation in a Changing World. Conceptual and Empirical Challenges in the Study of Citizen Engagement*. New York: Routledge.
- van der Meer, T.W.G., van Deth, J.W., Scheepers, P.L.H. (2009). The Politicized Participant: Ideology and Political Action in 20 Democracies. *Comparative Political Studies*, 42 (11), 1426–1457.
- van Deth, J. W. (2012). New modes of participation and norms of citizenship. In J.W. van Deth, W.A. Maloney (Eds.), *New participatory dimensions in civil society* (pp. 115–139). London: Routledge.
- Verba, S., Schlozman, K.L., Brady, H.E. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wallman Lundesen, S. (2015). Civil Society and Political Participation: What Type of Political Participation is Influenced by Community Level Involvement in Civil Society? *Swiss Political Science Review*, 21 (1), 140–157.

Zukin, C., Keeter, S., Andolina, M., Jenkins, K., Delli Carpini, M. (2006). *A New Engagement? Political Participation, Civic Life, and the Changing American Citizen*. Oxford: Oxford University Press.

Отримано 14.01.2020

References

- Bekeshkina, I. (2008). Members of public unions as special social group. [In Ukrainian]. In V. Vorona, M. Shulga (Ed.), *Ukrainian Society 1992–2008. Sociological monitoring* (pp. 382–395). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Бекешкіна 2008]
- Dalton, R. (2017). *The Participation Gap: Social Status and Political Inequality*. Oxford: Oxford University Press.
- Eliasoph, N. (1998). *Avoiding Politics: How Americans produce apathy in everyday life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eliasoph, N. (2011). *Making Volunteers: Civic Life after Welfare's End*. Princeton: Princeton University Press.
- Golovakha, Ye. (2014). Valuation principles and barriers to modernization in Ukraine. *Value component of modernization processes in modern society of Ukraine: collective monograph* (pp. 83–96). [In Ukrainian]. Kyiv: The State Organization “Institute of Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine”. [= Головаха 2014]
- Inglehart, R., Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knoke, D. H. (1990). Networks of political action: Toward theory construction. *Social Forces*, 68 (4), 1041–1063.
- Onuch, O., Sasse, G. (2016). The Maidan in Movement: Diversity and the Cycles of Protest. *Europe-Asia Studies*, 68 (3), 556–587.
- Parvin, P. (2018). Democracy Without Participation: A New Politics for a Disengaged Era. *Res Publica*, 24 (1), 31–52.
- Pattie, Ch., Seyd, P., Whiteley, P. (2003). Citizenship and Civic Engagement: Attitudes and Behaviour in Britain. *Political studies*, 51 (3), 443–468.
- Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Quintelier, E., van Deth, J. W. (2014). Supporting democracy: Political participation and political attitudes. Exploring causality using panel data. *Political Studies*, 62 (1), 153–171.
- Reznik, O. (2008). The concept of “practice” in sociology. [In Ukrainian]. *Social dimensions*, 11, 32–41. [= Резнік 2008]
- Reznik, O. (2011). *Civil Practices in the Transition Society: Factors, Subjects, Methods of Realization*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Резнік 2011]
- Reznik, O. (2016a). Determinants of Involvement in Work for Voluntary or Charitable Organisations in European Countries. *SAGE Open*, 6 (1), 1–13.
- Reznik, O. (2016b). From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the Protest Actions in Ukraine. *East European Politics and Societies*, 30 (4), 750–765.
- Reznik, O. (2018). Quantitative and qualitative aspects of Ukrainians’ membership in civil society organisations: the social survey findings. [In Ukrainian]. *Social dimensions*, 10 (21), 287–296. [= Резнік 2018]
- Reznik, O. (Ed.), (2019). *Sociological dimensions of civil society in Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Резнік 2019]
- Schulz, T., Bailer, S. (2012). The Impact of Organisational Attributes on Political Participation: Results of a Multi-Level Survey from Switzerland. *Swiss Political Science Review*, 18 (1), 1–27.
- Skocpol, T. (2003). *Diminished Democracy: From Membership to Management in American Civic Life*. Norman, OK: University of Oklahoma Press.

Stepanenko, V. (2015). *Civil Society: Discourses and Practices*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Степаненко 2015]

Sudakov, V.I. (Ed.). (2018). Social tension in regional dimensions: problems of theory, methodology and methodology of sociological research. Monograph. [In Ukrainian]. Kyiv: Logos. [= Судаков 2018]

Sviatnenko, S., Vinogradov, A. (2014). Euromaidan Values from a Comparative Perspective. *Social, Health, and Communication Studies Journal*, 1 (1), 41–61.

Theocharis, Y., van Deth, J.W. (2017). Political Participation in a Changing World. Conceptual and Empirical Challenges in the Study of Citizen Engagement. New York: Routledge.

van der Meer, T.W.G., van Deth, J.W., Scheepers, P.L.H. (2009). The Politicized Participant: Ideology and Political Action in 20 Democracies. *Comparative Political Studies*, 42 (11), 1426–1457.

van Deth, J. W. (2012). New modes of participation and norms of citizenship. In J.W. van Deth, W.A. Maloney (Eds.), *New participatory dimensions in civil society* (pp. 115–139). London: Routledge.

Verba, S., Scholzman, K.L., Brady, H.E. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.

Wallman Lundesden, S. (2015). Civil Society and Political Participation: What Type of Political Participation is Influenced by Community Level Involvement in Civil Society? *Swiss Political Science Review*, 21 (1), 140–157.

Zukin, C., Keeter, S., Andolina, M., Jenkins, K., Delli Carpini, M. (2006). *A New Engagement? Political Participation, Civic Life, and the Changing American Citizen*. Oxford: Oxford University Press.

Received 14.01.2020

ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК

Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України

У науковій літературі стало аксіомою, що будь-яка громадянська активність сприяє демократичному транзиту та розвитку громадянського суспільства. Однак різні типи такої поведінки можуть мати відмінні детермінанти. Це можуть бути дії, суб'єкти яких мотивовані громадянськими нормами та цінностями, а можуть бути й дії, зумовлені фінансовим заохоченням або адміністративним тиском, особливо у перехідних демократіях. Емпіричним шляхом було виокремлено п'ять типів громадянських практик населення України та перевірено їхній взаємозв'язок з підтримкою демократії та ліберальними цінностями. З використанням методу множинної лінійної регресії виявлено, що лише громадянські практики, які поєднують етичне споживання, фінансові пожертвування та політичні дискусії, претендують на те, щоб суб'єктів їх можна було вважати соціальною базою демократичного транзиту України. Імовірність здійснення таких дій збільшується з підвищенням рівня освіти, зменшенням віку та проживанням у великих населених пунктах.

Ключові слова: громадянські практики, демократичний транзит, цінності модернізації

АЛЕКСАНДР РЕЗНИК

Субъекты гражданских практик как основа демократического транзита Украины

В научной литературе стало аксиомой, что любая гражданская активность способствует демократическому транзиту и развитию гражданского общества. Однако различные

типы такого поведения могут иметь отличные детерминанты. Это могут быть действия, субъекты которых мотивированы гражданскими нормами и ценностями, но могут быть и действия, обусловленные финансовым поощрением или административным давлением, особенно в переходных демократиях. Эмпирическим путем были выделены пять типов гражданских практик населения Украины и проверены их взаимосвязи с поддержкой демократии и либеральными ценностями. С использованием метода множественной линейной регрессии выявлено, что только гражданские практики, которые сочетают этическое потребление, финансовые пожертвования и политические дискуссии, претендуют на то, чтобы их субъектов можно было считать социальной базой демократического транзита Украины. Вероятность осуществления таких действий увеличивается по мере повышения уровня образования, уменьшения возраста и проживания в крупных населенных пунктах.

Ключевые слова: гражданские практики, демократический транзит, ценности модернизации

OLEKSANDR REZNIK

The subjects of civil practice as a basis for democratic transit of Ukraine

It has become an axiom in the scientific literature that any civic engagement contributes to democratic transit and the development of civil society. However, different types of this behavior may have different determinants. These may be actions motivated by civic norms and values, but may also be actions driven by financial encouragement or administrative pressure, especially in transitional democracies. The purpose of the study was to identify the impact of modernization values and orientations on different types of civic activism. The author created an indicator where among the options for the answers was offered a list of socio-political measures that were most relevant at the time of the survey. The substantive side of these activities combined the way and the object of communicating their public aspirations and interests. The most common are discussion forms of civil practices that are individualized. These practices do not require much organizational or collective effort and do not require direct interaction with political or governmental institutions. Practices that combine economic activities also have individualized traits, but they require financial costs or sample consumption, so they are less common. Socio-political practices, civic-local practices and protest-demonstration practices are even less common because they require organizational or collective efforts. Five types of civic practices of the Ukrainian population have been empirically identified and their relationship with democracy and liberal values tested. By means of multiple linear regression method, there was found that only civic practices that combine an ethical consumerism, financial donations and political discussions claim that their subjects could be considered as a social basis of Ukraine's democratic transit. The likelihood of such actions increases with the increase of education levels, decrease of age and living in large settlements. The paradox is that people who profess values of modernization are ready to fund activists, among whom these values are not traced.

Keywords: civic practices, democratic transit, values of modernization